

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARINDA FEYIL MÁNILI FRAZEOLOGIZMLERDİN QOLLANÍLÍWÍ

Gúljaxan Allambergenova - QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docent

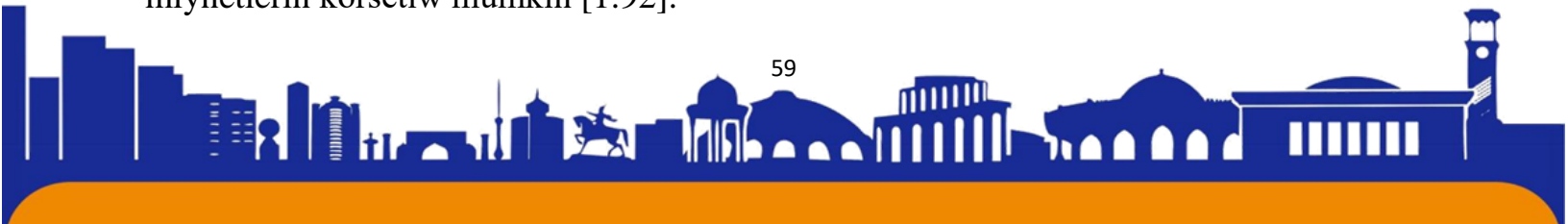
Berdimuratova Albina - Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

Annotaciya: Qaraqalpaq tili frazeologizmlerge oǵada bay. Ásirese, kórkem shıǵarmalarda personajlardın xarakterin ashıp beriwde, olardıń is-háreketin, ruwxıy halatın, psixologiyalıq jaǵdayların, ótkirlestirip kórsetiwde qollanıladı. Frazeologizmler tilimizde birden payda bolmaǵan. Olar xalqımızdın tariyxıy rawajlanıw barısında sózlik quramımızdı bayıtıp keldi. Frazeologizmlerden máni ótkirliǵı, obrazlılıqtı hár qıylı stilistikalıq boyawlardı tabamız. Bul maqalamızda qaraqalpaq naqıl-maqallarında feyil mánili frazeologizmlerdin jumsalıw ózgesheliklerin analiz etildi.

Tayanış sózler: *lingvofolkloristika, naqıl-maqal, frazeologizmler, feyil sóz shaqabı, leksika, folklorlıq dóretpeler, qosımta.*

Tilimizde óziniń rawajlanıw tariyxı boyınsha bir qansha waqıtlar dawamında bir-biri menen birigip qalıplesken bir neshe sózlerden quralǵan sóz dizbekleri bar. Bular házirgi til iliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleri, sonday-aq idiomalar delinip júr. Qaraqalpaq tili frazeologizmlerge oǵada bay. Ásirese, kórkem shıǵarmalarda personajlardın xarakterin ashıp beriwde, olardıń is-háreketin, ruwxıy halatın, psixologiyalıq jaǵdayların, ótkirlestirip kórsetiwde qollanıladı. Frazeologizmler tilimizde birden payda bolmaǵan. Olar xalqımızdın tariyxıy rawajlanıw barısında sózlik quramımızdı bayıtıp keldi. Frazeologizmlerden máni ótkirliǵı, obrazlılıqtı hár qıylı stilistikalıq boyawlardı tabamız. Olar kórkem shıǵarmalarda obrazlı til qurallarınıń xızmetin atqaradı. Sonıń ushın kórkem sóz sheberleri milliy tildin ǵáziynesi dep bahalanatuǵın bul sóz dizbeklerinen keńirek paydalanıwdı maqset etedi. Frazeologizmlerdin til biliminde az izertleniw olardıń sóz shaqaplarına qatnası máselesin, qurılısı boyınsha túrlerin arnawlı úyreniwdi, ilimiy kóz qarastan tereń tallaw jasawdı talap etedi.

Ózbek frazeologiyasına arnalǵan eń dáslepki miynetler ótken ásiridin 50-jıllarınıń basında payda boldı. Olardıń qatarına Sh.Raxmatullaev, A.Shomaqsudovlardın miynetlerin kórsetiw múmkin [1:92].

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

Sh.Raxmatullaevtiń kandidatlıq dissertaciyasında ózbek tilindegi feyil mánili frazeologizmlerdiń grammatikalıq ózgesheliklerin izertlew jumısı baslap berilgen bolsa, ilimpazdıń 1966-jılı jaqlanǵan doktorlıq dissertaciyası hám sol tiykarda baspadan shıqqan "Ózbek frazeologiyasınıń ayırım máseleleri" atlı monografiyası tilimizdegi frazeologizmlerdi leksikalıq birlik sıpatında izertlewge arnalǵan [2:27].

Frazeologizmlerdi úyreniwde salmaqılı úles qosqan ilimpaz B.Yusupovaniń "Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarındaǵı frazeologizmler" maqalası járiyalandı. Ilimpaz maqalada frazeologiyalıq sóz dizbekleri menen naqıl-maqallardı bólek alıp qarap, naqıl-maqallar frazeologizminiń úyreniliw obiektine kirmeytuǵınlıǵın isenimli mısallar menen dáliylleydi [3:11]. Naqıl-maqallardıń quramında kelgen frazeologiyalıq sóz dizbeklerin keltirip, óz pikirini tastıyqlap beredi.

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń dúzilislik, formalıq tárepi G.Aynazarovaniń kandidatlıq didsertaciyasında arnawlı izertlengen hám usı tiykarda ilimiy miynetleri baspadan shıǵarıldı. Bul jumısta qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ishinde ayırıqsha dúzilme sıpatında kózge túsetuǵın eki komponentli frazeologizmlerdiń fonetikalıq, grammatikalıq hám stillik qollanıw ózgeshelikleri anıqlanadı [4:8].

Sonday-aq, qaraqalpaq tilindegi feyil mánili frazeologizmler J.Táńirbergenovtiń bir qatar maqalalarında keń túrde úyrenilgen [5:83].

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdin eń baslı toparı prof.E.Berdimuratov hám J.Eshbaevtiń miynetlerinde feyil mánili frazeologizmler, atlıq mánili frazeologizmler, kelbetlik mánili frazeologizmler, ráwish mánili frazeologizmler dep tórt sóz shaqabına qatnaslı qaraladı [6:127]. Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq sóz dizbeklerin grammatikalıq quramı hám qurılısı máseleleri, jasalıw jolları usı künge shekem arnawlı túrde izertlew obyektini bolmay kiyatır. Tilimizdiń frazeologiyalıq quramında feyil mánili frazeologizmler, kelbetlik, atlıq hám ráwish mánili frazeologizmlerge qaraǵanda kópshilikti quraydı. Feyilmánili frazeologizmler basqa túrdegi frazeologizmlerden ózine tán leksika-semantikalıq hám grammatikalıq jaqtan ózgesheliklerge iye bolıp keledi. Sebebi, feyiller basqa sóz shaqaplarına salıstırǵanda júdá quramalı, bir neshe grammatikalıq kategoriyalarǵa, formalarǵa bay. Bunday ózgeshelik feyil mánili frazeologizmler quramında feyil komponentlerge de tán bolıp esaplanadı.

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

Qaraqalpaq naqıl-maqalları tilinde tiykarınan feyil mánili frazeologizmler kóbirek ushırasadı. Tilimizdegi obrazlı sózler, tildiń sózlik quramınıń qaymaǵı esaplanatuǵın kúshli tásirlikke iye turaqlı sóz dizbekleri naqıl-maqallarda sheberlik penen qollanılǵan. Izertlew barısında naqıl-maqallar tilinde turaqlı sóz dizbekleri kóplep ushırasıwın bayqadıq. Máselen: Batırǵa da jan kerek, Jigit bolsań batır bol, Jaw jeńgendej japırıp, Tıńlawshılar **tań qalsın**, Sóylegende **lap urıp**; Saqıyqlıqtıń belgisi, Sorasın barǵan adamnıń, Qaytarıp **qolın qaqpasa**, Batırılıqtıń belgisi, Dushpannan tilin tartpası; Jetim bala **qor bolar**, Tóbesinen **jolı bolar**, Jetim júrgen kósheler, Keń bolsa da **tar bolar**; Awılı aralastıń, qoyı qoralas [7:18].

Berilgen mısallardaǵı tań qalıw-hayran qalıw, lap urıw-maqtanıw, qolın qaqpaw-betin qaytarmaw frazeologizmi menen sinonim bolıp keledi. Sonday-aq, mısaldaǵı qor bolıw turaqlı sóz dizbegi-azaplanıw, jolı bolıw-isi kelisiw mánilerinde qollanılǵan. Biyperzentke ul berse, **Qoyarǵa jer tappaydı**. Ash adamǵa mal pitse, Soyarǵa **kózi qıymaydı**;

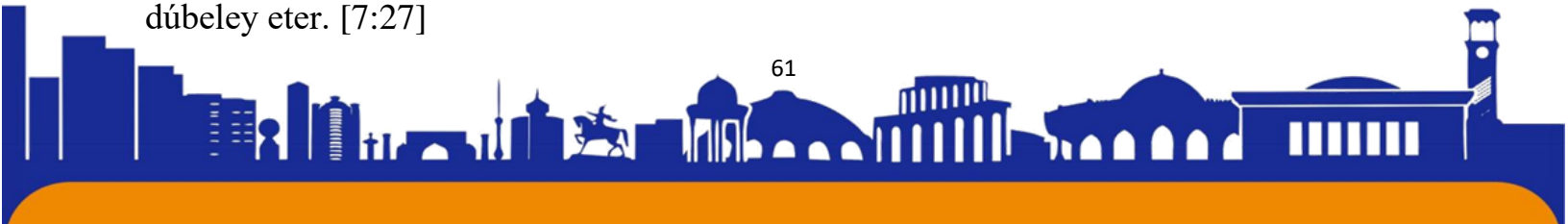
Berilgen mısaldaǵı qoyarǵa jer tappaw frazeologizmi adamnıń sırtqı tásir arqalı quwanıw, shadlanıw sezimlerin bildirip kelgen.

Bir jeńnen qol, Bir jaǵadan bas shıǵar; Eki jaqsı **bas qossa**, **Qıl ótpeydi aradan**, Eki jaman **bas qossa**, Qol ketpeydi aradan [7:22]

Bul mısallarda bir jeńnen qol, bir jaǵadan bas shıǵarıw, awzı bir bolıw, aradan qıl ótpew frazeologizmleri awızbirshilikli bolıw, al, bas qosıw bolsa turmıs qurıw mánislerin bildirip kelgen. Jaqsı qatın erin er qılar, Jaman qatın erin **qara jer qılar**; Jaqsınıń **basına is tússe**, Ashınar da ashılar, Jaman adamǵa is tússe, **Bir kóterilip basılar**; [7:25] Bul mısallardaǵı qara jer qılıw- ayaq astı bolıw, jer menen teń qılıw, basına is túsiw- basına sınaq keliwi, bir kóterilip basılıw-ashıwlanıw mánisinde qollanılǵan.

Sonday-aq, naqıl-maqallarda frazeologizminıń variantlılıq máseleleri de ushırasadı máselen qamırdan qıl suwırǵanday frazeologizminıń qamırdan qıl tartqanday-ańsat. Al, mına Jaqsı bolǵanı qaysı, Jamandı keshirmegen soń, Batır bolǵanı qaysı, Jawdıń **únin óshirmegen soń** [7:26] mısalındaǵı únin óshiriw-sestin óshiriw degen variantı ushırasadı.

Jaqsı júrgen jerine **kent salar**, Jaman ózi bola almaydı, Bolǵandı **kóre almaydı**; Jaqsınıń **qayırı tiyer** hár jerde, Jamannıń **kesiri tiyer** tar jerde; Bir jetimniń **basın sıypaǵan**, Mıń Káábaǵa barǵan menen teń; **Taqır jerde shań shıǵarǵan**, Orpań jerdi dúbeley eter. [7:27]

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

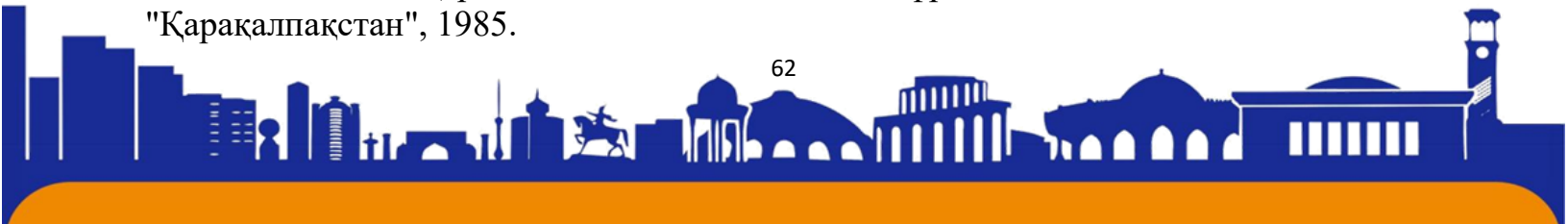
Joqarıda berilgen mısallarda feyil mánisindegi frazeologizmlik ótlesiwler hám birlikler ushırasadı. Máselen: Taqır jerde shań shıǵarıw- joq jerden jır shıǵarıw frazeologizmi menen sinonim bolıp kelip arızmaǵan jerden urıs payda etiw, tili menen oraq orıw-ámelde is kórsetpew mánisin bildirip awzı menen qus salıw turaqlı sóz dizbegi menen sinonim bolıp qollanıladı, kóre almaw- qızǵanıw, qayırı tiyiw-paydası tiyiw al kesiri tiyiw-zıyanı tiyiw, basın sıypaw-ǵamxorlıq etiw mánilerinde jumsalǵan. **Kórpeńe qarap ayaq uzat**; Jaqsı adamnıń belgisi, Kelgen qonaǵına **taq turadı**, Jaman adamnıń belgisi, Qatın uradı; Oqıy berseń **kóziń ashılar**; Bilgen bilgenin isler, Bilmegen **barmaǵın tisler** [7:32].

Berilgen mısallardaǵı taq turıw, barmaǵın tislew frazeologizmi, adamnıń sırtqı hám ishki tásir nátiyjesinde ókiniw, pushayman bolıw mánilerin bildirip kelgen. Joqarıdaǵı kórpesine qarap ayaq uzatıw frazeologizmi naqıl maqallarda da óz quramın ózgerip naqıl kórinisine ótken bolıp jaǵdayına qarap is kóriw, kózi ashılıw- dúnya tanıw yaǵnıy kóp kitap oqıǵan adamnıń dúnya tanımı, pikirlewi keńeyedi degen mániste kózi ashılıw turaqlı sóz dizbegi qollanıladı. Aqıllıǵa gáp aytsañ, Kóp keshikpey pitedi, Aqmaqqa aytqan ańgimeń, **Suw túbine ketedi** [7:91]. Bul mısaldaǵı suw túbine ketiw frazeologizmi ayılǵan sózdiń bosqa ketiwi, orınlanbay qalıwın bildiredi.

Juwmaqlap aytqanda, folklordaǵı naqıl-maqallar aqıl-násiyat beriw maqsetinde tereń hám astarlı mániste ótkirililik penen qollanıǵan bolsa naqıl-maqallardıń ishinde frazeologizmlerdiń qatnasıwı yaǵnıy naqıl-maqallardıń quramında frazeologizmler menen keliwi jetkerilejaq pikirdiń elede kórkemligin, ótkirigin hám anıqlılıǵın sheber tárizde tolıqlap, ayqınlastırıp kelgen.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Шомақсудов А Муқимий сатирасининг тили, Тошкент, 1970, 62-95-б.
2. Раҳматуллаев Ш Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари, Тошкент, 1966.
3. Юсупова Б Қарақалпақ тилиниң фразеологиясы ҳәм оны изертлеўдиң гейпара мәселелери илимий мақалалар топламы, Ташкент "Tashakkur avlodi", 2020.
4. Айназарова Г Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер оқыў методикалық колланба, Нөкис, 2005.
5. Танирбергенов Ж Қарақалпақ тилинде феийл мәнили фразеологиялық синонимлердиң өзгешеликлери ҳаққында. ӨзРИА. ҚҚБ Хабаршысы, Нөкис, 2011, 83-85-бет.
6. Ешбаев Ж Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги, Нөкис, "Қарақалпақстан", 1985.

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

7. Қарақалпақ фольклоры көп томлық 88-100-томлар, Нөкис, "Илим" 2015.
8. Бердимуратов Е Ҳазирги қарақалпақ тили.Лексикология, Нөкис "Билим", 1994.
9. «Qırq qız» dástanındaǵı frazeologiyalıq sinonimlerdiń qollanıwı НА Гулжахан Ўбекстон олимлари ва эшларнинг инновацион илмий-амалий тадқиқотлари, 2021
10. Фразеологизмлер курамында «ақ» хэм «қара» рең семантикасының қолланылыўы КА Гулжахан Ilm ha'm ja'miyet. No 'kis 1, 55-57
11. Қарақалпақ фольклорындағы мал шарўашылығы лексикасы А Гулжахан Эл аралық Алтай элдери симпозиуму VIII. Абстракттар, 2019
12. Стилистическое использование соматических фразеологизмов в поэзии И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Вестник Челябинского государственного университета, 15-19, 2018
13. Түркий тиллеринде фразеологизмлердиң изертлениўи.« А Гулжахан Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб масалалари: ривожланиш истиқболлари, 2018
14. Айназарова, Г., & Алламбергенова, Г. (2016). АДЪЕКТИВЛИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР ҚУРАМЫНДА КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ ЖУМСАЛЫҰЫ ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 32(3), 131–133. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/839>
15. Алламбергенова, Г. (2017). И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АДЪЕКТИВ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ СТИЛЬЛИК ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ. ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 35(2), 153–155. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/1008>
16. И. Юсупов шығармаларында фразеологизмлер менен психологиялық халаттың берилиўи. Ilm ha'm ja'miyet А Гулжахан No'kis 1, 16-17, 2017
Алламбергенова, Г. (2016). ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНДЕГИ СИНОНИМИЯ (И.Юсупов шығармалары мысалында). ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 33(4), 119–122. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/905>
18. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң көркемлеў қураллары хызметинде қолланылыўы А Гулжахан Актуальные вызовы современный науки. VI Международная научная конференция, 2016
19. Юсупов асарларида синоним фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши АИ Гулжахан Ilm sarchashmalari. Urganch 6, 71-75

